

Андрій Гурбик

ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ ХІХ – початку ХХ ст.

[Рец.:] Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2004. – 588 с.

У загальному контексті новітніх соціо-гуманітарних досліджень досить прикметною є поява нових наукових напрямів зі своїми дослідницькими «територіями» і своїм інструментарієм. Особливо це стосується етнонаціональної сфери, в межах якої поруч з установленими субдисциплінами, чи, радше, поміж ними, як міждисциплінарне – твориться нове знання, своєрідний виклик і відгук не лише щодо внутрішніх проблем гуманітаристики, а й щодо суспільних процесів сьогодення.

Монографія Марини Гримич, присвячена комплексному висвітленню інституту власності у звичаєво-правовій культурі українців (ХІХ – початок ХХ ст.), є конкретним свідченням цієї наукової тенденції, і з повним правом може бути віднесена до помітних здобутків сучасної української історіографії. І справа тут не лише в тому, що книга заповнила ту дослідницьку лауну, яка виникла внаслідок перерваної традиції досліджень звичаєвого права в Україні ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. Робота цікава перш за все тим, що є фактично першою спробою узагальненого дослідження задекларованої наукової проблеми, здійсненого на основі здобутків попередників, опрацювання значного масиву джерельної бази та матеріалів польових досліджень із застосуванням сучасних методик. Маємо по-справжньому міждисциплінарне дослідження, де коректно поєднуються історична, правова, лінгвістична та етнографічна сфери.

У першому розділі подається широка панорама напрацювань попередників: аналізується творча спадщина «засновника української антропологічної спорідненості» П. Чубинського, М. Калачова, О. Барикова, С. Пахмана, подружжя П. та О. Єфименків, В. Мухіна. Окремо Авторка зупиняється на історіографічному внеску О. Кістяківського та І. Франка. Добре проаналізовано праці з соціальної та

аграрної історії ХІХ ст. в українській, російській та польській історіографії. Дещо схематично, щоправда, в роботі подається внесок представників київської правничої школи (В. Владимирського-Буданова, Ф. Леонтовича, М. Ясинського та ін.).

Значна увага Авторки присвячена 20–30-м рр. ХХ ст., зокрема, доробку членів «Комісії для виучування звичаєвого права України» (1918–1934 рр.). М. Гримич робить обґрунтований висновок про те, що вчені того періоду впритул підійшли до теоретичного осмислення типологічних відмінностей між «звичаєм» і «правом», але цей поступ був перерваний репресіями 30-х років.

М. Гримич справедливо характеризує подальший радянський та пострадянський період як досить невиразний щодо розробки етноісторичних проблем, в тому числі й звичаєво-правової тематики. Втім, дослідниця даремно не звернула увагу на, хай нечисленні, але вкрай цікаві праці зарубіжних дослідників, скажімо, Д. Бовуа, чи роботи М. Левіна, М. Конфіно, Д. Еткінсон, присвячені звичаєвому праву Центрально-Східної Європи, де звичаї розглядаються не як механічна сума норм, а як модель правового мислення, співвідносного з нормами моралі й релігійними віруваннями. А в контексті аналізу історіографії сервітутних відносин в Україні ХІХ ст. доцільним було б залучити роботи І. Шульги, В. Ботушанського, Г. Кожолянка й О. Пастуха.

Аналізуючи проблемно-концептуальні підходи попередників, Авторка справедливо відзначає, що в етнології та історико-правовій науці в попередній період склалися два загалом відмінні підходи до визначення звичаю: нормативістський та соціо-антропологічний. Перший з них трактував звичай як сталу й обов'язкову норму, а другий – як варіативну та гнучку

модель поведінки членів соціуму. Автор докладно аналізує праці послідовників соціо-антропологічного підходу, починаючи від розробок О. Єфименко, О. Кістяківського й В. Камінського і до доробку сучасників, зокрема, засновника Французької асоціації юридичної антропології Н. Рулана. Далі автор монографії робить обґрунтований висновок про актуальність комплексного вивчення такого базового поняття етнології як «звичай» та необхідність подолання спрощень і схематизму передреволюційної та радянської історіографії в цій царині. Зазначається, що новітнє етнологічне дослідження повинне базуватися на вивченні звичаю більшою мірою з позицій прецедентності, аніж з позиції норм.

Поміж широкого дослідницького інструментарію М. Гримич привертає увагу досить вдале використання методу емпатії – тобто висвітлення різних аспектів звичаєво-правової культури українців через призму поглядів саме її носіїв (тобто зсередини). Хоча в теоретичному плані слід було б детальніше проаналізувати дану методику дослідження та її результативність в аналогічних працях попередників.

Цікавими є й інші методологічні зауваження дослідниці про синкретичний характер правових звичаїв, їх легітимність та нелегітимність, а також термінологічний аналіз понять «община», «громада», «общинний», «громадський», «мирський».

Джерельну базу монографії складають документи судово-адміністративної практики, історичні й етнографічні матеріали, законодавчі акти. Автор вперше вводить до наукового обігу значний масив актових матеріалів, віднайдених у центральних (ЦДІАК, ЦДІАЛ) та ряду регіональних архівів України, архіві Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі, рукописних фондах ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України тощо. Хоча досить помітною є регіональна нерівномірність (кількісна й якісна) використаного джерельного матеріалу.

У другому розділі монографії проаналізовано земельні відносини та інститут власності в звичаєво-правовій культурі українців. Ці проблеми Авторка розглядає в соціально-історичному та історико-правовому аспектах, згрупувавши українські землі у чотири регіони: 1) Галичина, Буковина, Закарпаття; 2) Правобережна Україна і Волинь; 3) Лівобережна Україна та Слобожанщина; 4) Південь України. Відзначено, що в більшості регіонів України (які

входили до складу Російської імперії) побутував відмінний від решти російських територій поділ селян на майнові групи, що було обумовлено, зокрема, подвірною формою землеволодіння. Саме цей чинник Авторка кваліфікує як визначальну рису в системі земельних відносин України, що зближувало її з європейською моделлю землеволодіння. Зауважується також, що існування регіональних відмінностей у структурі селянства суттєво не впливало на основні параметри загальноукраїнської звичаєво-правової традиції (втім, цю тезу варто було б попередньо довести). Тому намагання адміністративно змінити традиційний селянський устрій в межах різних регіонів України не дали очікуваних результатів.

Третій розділ монографії присвячений майновим звичаям та сімейній власності української родини. Узагальнено зазначено, що майнові стосунки в українській родині XIX ст. за своїм характером відповідали патріархальній культурі аграрного суспільства, а окремі специфічні риси не виходили за рамки патріархального права. Сімейно-правові відносини переважно перебували поза сферою правового регулювання і мали звичаєвий характер. Звичай же навряд чи можна охарактеризувати як сталу одиницю, в межах якої існує певна поліваріантність, радше варто говорити про гнучку систему вирішення тих чи інших правових колізій. Тож Авторка виділяє три основні варіанти вирішення сімейно-майнових справ: 1) на підставі певних узвичаєних норм; 2) згідно з законодавчими приписами (значною мірою адаптованими до місцевих умов); 3) за допомогою симбіозу звичаю і закону. Причому, відзначено постійний, досить помітний елемент місцевої стихійної правотворчості.

Згідно з українською народною правосвідомістю, пануючим було уявлення про цілісність сімейної власності, яку за патріархальною традицією часто звали «батьківською». Традиційно майно поділялося не на абстрактне «рухоме» і «нерухоме», а за практичними ознаками: за конкретними характеристиками – «хата», «реманент», «земля»; за розподілом роботи – «батьське», «хазяйське»; за походженням – яким чином набуто. Окремо виділялося трансферне майно («посаг», «придане»), яке не мало жодної гендерної символіки.

Переважаючими правничо-майновими діями в середовищі селянських родин України XIX ст. були виділ і спадковий поділ. Базувались

вони на засадах патріархального права: чоловіки мали перевагу над жінками, повнолітні – над молодшими і старими, враховувався ступінь родинності. Бралися до уваги також моральні якості претендентів на майно, їхня працездатність і працьовитість. Зберігали своє значення принципи давності й особистої участі в трудовій діяльності родини, але т.зв. «трудоий принцип» не абсолютизувався.

Патріархальність українського села полягала в зосередженні влади в руках глави сім'ї – «господаря», «батька», наділенні його найвищим статусом, щоправда, він був швидше розпорядником, аніж повним власником сімейного майна. Родове майно «домогосподаря» успадковувалося по чоловічій лінії сином або приймаком, який мав перевагу навіть перед дочкою, що обумовлювалося господарською доцільністю. Дружина визнавалася першою правонаступницею господаря лише за умов належного виконання нею повинностей та фіскальних обов'язків. Отже, майновий статус різних членів родини мав чіткі ознаки статеві-вікової стратифікації та базувався на системі спорідненості. Цікаво, що біологічна спорідненість не завжди визнавалася першорядною, поступаючись інколи шлюбній спорідненості, а то й віддаючи першість усвідомленій сімейно-трудої доцільності.

У четвертому розділі монографії представлено народно-правові уявлення про спільну власність на землю та способи їх втілення в конкретно-історичні форми землеволодіння та землекористування. Обґрунтовано зазначено, що в українській народній правосвідомості досліджуваного періоду досить стійкими були різноманітні уявлення про спільну власність, що обумовлювали в повсякденних ситуаціях превалювання звичаю над правовими приписами.

На основі аналізу джерельного матеріалу дослідниця визначає такі форми спільної ужиткової власності, як «вольниця», «гуртова» власність, громадська власність. «Вольниця» була притаманною для ранніх етапів народної колонізації, хоча і в XIX ст. цей інститут «спільної власності» (переважно на угіддя) продовжував залишатися стійким елементом народної правосвідомості.

Досить поширеною формою «спільної власності» в досліджуваній період виступала «гуртова» власність, яка реалізовувалася через спільну експлуатацію не лише угідь, але й оран-

ки. Типологічно вона співвідносилася з інститутами підсусідства, сярбрівства та приймацтва.

Громадську власність Авторка схильна пов'язувати з діяльністю сільських територіальних громад, яким у XIX ст. (за новими законодавчими нормами щодо «гмін» та «обществ» Австро-Угорщини та Росії) офіційно видавалися у розпорядження певні земельні ділянки. Але і за таких умов чітко простежувалися традиційні народно-звичаєві риси побутування громадської власності в Україні.

Досить фахово проаналізовано термінологічний аспект проблеми і вказано на полісемантичність терміну «громадський». Це поняття переважно вживалося в значенні спільної власності або належності до соціально-територіальної спільноти, але ніколи як синонім «общинний» (в розумінні російської моделі поземельної общини). Російським його відповідником радше був термін «общественный».

У п'ятому розділі розкрито договірно-зобов'язальні звичаєво-правові відносини в межах традиційної селянської родини, яким були властиві такі спільні риси та закономірності: 1) «умови» (угоди) мали переважно усний характер; 2) укладалися в присутності свідків (приватних чи офіційних осіб); 3) ритуально закріплювалися через могорич; 4) порушення умов угоди тягнуло за собою конкретні санкції.

Важливою галуззю звичаєвого договірно-зобов'язального права були сімейні угоди. З-поміж останніх у монографії чільне місце відведене аналізу головної з них – шлюбної угоди, яка кваліфікується як складний символіко-правовий обрядовий комплекс. Досить важливе місце у шлюбній угоді відводилося узгодженню майнових питань між родинами новоствореного подружжя (придане, оглядини господарства молодого, розподіл видатків на весілля). Як особливість української звичаєвої традиції відзначено розвиненість інституту приймацтва (не лише внаслідок шлюбу, а й через опіку та усиновлення).

Темою останнього розділу монографії стали економічні позасімейні договірно-зобов'язальні звичаєві відносини в Україні XIX – початку XX ст. На відміну від сімейних договірних відносин, останні відзначалися більшою залежністю від економічної ситуації та правового поля. А тому, як зауважує Авторка, вони мали сталу типологію: 1) звичаї сусідської взаємодопомоги; 2) звичаї користування і володіння (винайму і т. ін.); 3) звичаї обміну та купівлі-

продажу. Хоча в окремих випадках можливе було поєднання двох типів договірно-зобов'язаних позасімейних звичаїв.

У монографії досить повно представлено варіативність та різноманітність економічних договірно-зобов'язальних звичаєвих відносин, що обумовлювалися переважно соціальними чинниками (поділ селянства на різноманітні категорії). Простежуються різноманітні форми кооперації і взаємодії як між селянськими господарствами, так і окремих селянських домогосподарств із зовнішніми економічними одиницями (поміщицькими економіями тощо). Одним із базових принципів економічних відносин був принцип обміну послугами, реманентом, худобою, працею, чи різноманітні варіанти їх переплетень (праця – на частину урожаю тощо). Щоправда, в даному випадку Авторці слід було б відзначити велику роль у селянському середовищі не лише інституту колективної взаємодопомоги, але й двосторонньої сусідської солідарності, т. зв. «парної» взаємодопомоги, оскільки вона мала більш сталий і регулярний характер.

Доречно зауважено значну роль економічного обліку як за умов натурального господарства, так і на етапі переходу до товарно-грошових відносин, коли вироблявся складний симбіоз звичаєвих проявів економічного співробітництва з новими капіталістичними формами.

Характеризуючи другий тип договірно-зобов'язальних відносин, які виникали із права користування, Авторка зазначає, що вони компенсувалися відробітками або платнею (натуральною, грошовою, змішаною). Винаймалися додаткові робочі руки теж за тією ж схемою – переважно за одну із форм оплати.

У книзі широко висвітлюється вся варіативність та нестабільність (у порівнянні з сімейними) позасімейних економічних відносин, які залежали від цілого ряду змінних констант (еко-

номічний стан конкретного господарства, погодні умови, шкідники, демографічні фактори, дороги, зміна власника, ринкові ціни тощо). А в умовах входження капіталістичних відносин в українське село помітною стає гнучка народна правотворчість (особливо в сфері форм оплати праці) та асиміляція українською звичаєво-правовою культурою неукраїнських за своїм походженням чиншових відносин.

Підсумовуючи дослідження, Авторка дійшла висновку, що звичаєво-правова ситуація в Україні XIX – початку XX ст. порегіонально мала певні відмінності, хоча, при всій локальній специфіці окремих характеристик, основні параметри звичаєво-правових відносин були досить сталими і подібними. Інститут власності в українському селі досліджуваного періоду був важливим стабілізуючим чинником, значною мірою ґрунтувався на традиції і регулювався звичаєм (інколи всупереч законодавству). Засвідчено чималу живучість архаїчних економічних звичаїв, які в народному світосприйнятті й правотворчості часом витворювали несподіваний симбіоз звичаєвих і правових норм. Загалом, звичай став для українських мікросоціумів зокрема та етнічної культури загалом формою самовиживання в непростих політичних умовах іноетнічних держав. А традиційна економічна звичаєво-правова культура XIX – початку XX ст. є важливим пластом духовної спадщини українців.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія Марини Гримич, попри кризові явища пострадянської гуманітаристики, свідчить про потужне звільнення вітчизняного наукового простору від моделей і парадигм вчорашнього дня, формування нових підходів та поступове, часом болісне, входження українських соціо-історичних досліджень в європейський і світовий контекст.